

Τα αιωνόβια δέντρα του Ζαγορίου: τόποι ιστορικής αναφοράς και σύμβολα ιερότητας

Κ. Στάρα, Διδάκτορας Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Ρ. Τσιακίρης, Διδάκτορας Οικολογίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Οικολογίας, Τμήμα Βιολογίας

Περίληψη

Στην εργασία αυτή μελετάμε τα γηραιά δέντρα του Ζαγορίου, τα οποία επιβιώνουν ως σύμβολα κοινωνικής συνοχής, ιστορικής συνέχειας και ιερότητας. Φυσικά χαρακτηριστικά των δέντρων αυτών, όπως οι μεγάλες διαστάσεις τους, η μακροζωία και η ζωτικότητα τους σε συνδυασμό με τον ισχυρό συμβολισμό τους και τη θέση τους ως εξημερωμένων και οικειοποιημένων φυσικών οργανισμών, τα έχουν καταστήσει χαρακτηριστικές μορφές των τοπίων της περιοχής, πολιτισμικά σύμβολα και σημεία αναφοράς της τοπικής ιστορίας. Η έρευνα μας πραγματοποιήθηκε σε 23 χωριά του Ζαγορίου που ανήκουν διοικητικά στους Δήμους Κεντρικού Ζαγορίου και Τύμφης και στην Κοινότητα Παπίγκου. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν αφορούσαν αρχαιακή και επιτόπια έρευνα (ελεύθερες συνεντεύξεις, αυτοσχέδιοι χάρτες κ.α.), καθώς και καταγραφή των δέντρων και των χαρακτηριστικών τους στο πεδίο. Η αρχαιακή και η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκαν από το Μάιο ως τον Οκτώβριο του 2006, ενώ η καταγραφή στο πεδίο το ίδιο διάστημα του επόμενου χρόνου. Καταγράψαμε συνολικά 735 δέντρα σε 240 περιοχές του Ζαγορίου. Τα αποτελέσματά μας επιβεβαίωσαν ότι όπως και σε κάποιες άλλες περιοχές της χώρας, έτσι και στο Ζαγόρι τα χωριά σταυρώνονται ή κυκλώνονται σε ένα μαγικό κύκλο από τα ξωκλήσια με τα αιωνόβια δέντρα τους. Διάφορα είδη πλατύφυλλων δρυών (*Quercus spp.*), πουρνάρια (*Quercus coccifera*) και σφεντάμια (*Acer spp.*) περιστοιχίζουν τα ξωκλήσια του Ζαγορίου λειτουργώντας ταυτόχρονα σαν σημάδια του ιερού τόπου. Πλατάνια, τα οποία αποτελούν συνήθως τα κτητορικά δέντρα της κεντρικής εκκλησίας, κυριαρχούν στις πλατείες των οικισμών. Ακολουθώντας τις τάσεις των καιρών τα παλιότερα αυτοφυή δέντρα των κοιμητηρίων δίνουν τη θέση τους σε φυτεμένα κωνοφόρα, κυρίως έλατα, που αντικαθιστούν εδώ τα κυπαρίσσια των κοιμητηριακών τοπίων της νότιας Ελλάδας. Τα δέντρα που καταγράψαμε αποτελούν τα γηραιότερα της περιοχής. Το σχήμα τους είναι φυσικό ή διαμορφωμένο από επεμβάσεις που δε σχετίζονται με τη χρήση, παρά με την περιποίηση και προστασία του ίδιου του δέντρου, είτε με την ασφάλεια παρακείμενων κτισμάτων. Πάνω από το ¼ των δέντρων που μελετήσαμε βρέθηκαν να φέρουν σημάδια της ανθρώπινης παρουσίας πάνω στον κορμό ή γύρω τους: καρφιά, πεζούλια ή λότης, προβολείς, καλώδια, μεγάφωνα, πινακίδες, χαράγματα στον κορμό, καμπάνες και σήμαντρα, σύρματα ενσωματωμένα στον κορμό και παγκάκια στη σκιά τους. Τα δέντρα, αν και αιωνόβια δεν είναι αθάνατα και μια σειρά παραγόντων όπως η έλλειψη διαχείρισης, η αδιαφορία της Πολιτείας, η αποδυνάμωση της τοπικής κοινωνίας και η εγκατάλειψη διακυβεύουν τη διατήρησή τους. Ωστόσο οι τοπικές κοινότητες όλο και περισσότερο αναγνωρίζουν στα γηραιά δέντρα τους αισθητικές ποιότητες, συμβολισμούς και ιστορικές προεκτάσεις και τα θεωρούν στοιχεία της συλλογικής μνήμης και ιστορίας τους.

Εισαγωγή

Τα δέντρα ως ζωντανοί οργανισμοί και συμβολικές απεικονίσεις και το ξύλο τους ως υλικό κατέχουν μια ιδιαίτερη θέση στον ανθρώπινο πολιτισμό. Μάλιστα η συνωνυμία του ξύλου με την αρχαία ελληνική λέξη «ύλη», εκφράζει τη σημασία του ως βασικού υλικού κατασκευών: οικοδομών, οχυρώσεων, γεφυριών, ναυπηγίας, οικοτεχνικών δημιουργημάτων, αλλά και ύλης

καύσιμης (Μπάουμαν 1993). Επίσης τα δέντρα αποτελούν αδιάσπαστο συστατικό του τοπίου και ως τέτοια ενσωματώνουν μέρος της ιστορίας και του πολιτισμού κάθε περιοχής που επιλέγει τα είδη, μορφοποιεί τα σχήματά τους και οριοθετεί με αυτά το χώρο. Συχνά φυτεμένα στο κέντρο των οικισμών συνιστούν σύμβολα της κοινότητας, τα οποία συνδέονται με την ίδρυσή της και διασφαλίζουν με την καλή κατάσταση και υγεία τους την ευμάρεια και το μέλλον της (Rival 2001). Στον κόσμο των συμβόλων η κάθετη δομή τους, η οποία μεταφορικά ενώνει το κέντρο της γης με το κέντρο του ουρανού καθιστά το δέντρο άξονα του κόσμου (*axis mundi*), ενώ το οριζόντιο άπλωμα των κλαδιών του προς όλες τις κατευθύνσεις το νοηματοδοτεί ως δέντρο του κόσμου. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με τη μακροζωία τους και τη δυνατότητα αναγέννησής τους από τον εαυτό τους τα έχουν ορίσει σε πολλούς πολιτισμούς ως ιερούς εκπροσώπους της θεϊκότητας, στους οποίους αποδίδονται τιμές και λατρεία (Cooper 2004). Παράλληλα τα δέντρα αποτελούν ένα από τα πιο ορατά σύμβολα κοινωνικών διαδικασιών και συλλογικής ταυτότητας (Rival 2001). Με τη μακρά ζωή τους ενώνουν τους ανθρώπους με την ιστορία τους και σε κάποιες κοινωνίες αποτελούν κεντρικό σημείο της καθημερινότητας και της κοινωνικής οργάνωσης και βασικό συστατικό δοξασιών και τελετουργιών (Garner 2004, Turner 1967).

Σκοπός της εργασίας μας αυτής είναι να δείξουμε πως όλα τα παραπάνω εκφράζονται στο ορεινό πολιτισμικό περιβάλλον του Ζαγορίου και να παρουσιάσουμε τα είδη και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δέντρων που νοηματοδοτούνται ως σύμβολα του δημόσιου και του ιερού χώρου.

Μεθοδολογία

Περιγραφή της περιοχής μελέτης

Η έρευνα μας πραγματοποιήθηκε στο δυτικό Ζαγόρι και περιλάμβανε 23 οικισμούς που σχηματίζουν στο χάρτη ένα νοητό τετράγωνο με όρια τη Λάιστα στα ανατολικά, τα δρυοδάση των Νεγάδων και των Κήπων στα νότια και τους πρινώνες των Κάτω Πεδινών και του Ελαφοτόπου κατά μήκος των δυτικών ορίων του. Οι οικισμοί αυτοί βρίσκονται σε υψόμετρο 680 – 1340 μ. και αναπτύσσονται περιμετρικά γύρω από τον ορεινό όγκο της Τύμφης.

Η περιοχή του Ζαγορίου διατηρεί μια ιδιαίτερη πολιτισμική φυσιογνωμία που αποτυπώνεται στην ιδιαίτερη αρχιτεκτονική ιδιωτικών και κοινοτικών κτιρίων και έργων κοινής ωφέλειας του προηγούμενου αιώνα (σχολεία, πέτρινα γεφύρια κτλ). Αυτή μαρτυρά μια πλούσια οικονομική, πνευματική και κοινωνική ζωή, αποτέλεσμα της άνθησης που γνώρισε το Ζαγόρι από τα μέσα του 18^{ου} ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Την ευμάρεια αυτή ακολούθησε η παρακμή που κορυφώθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, όταν το Ζαγόρι, ακολουθώντας τη μοίρα των υπόλοιπων ορεινών οικισμών της χώρας, σχεδόν αποψιλώθηκε πληθυσμιακά. Η σημερινή κατάσταση συνεχίζει να παρουσιάζει, αν και με μικρές διαβαθμίσεις κατά περιοχή και περίσταση, δημογραφική συρρίκνωση κι εικόνα εγκατάλειψης κι ερήμωσης με επακόλουθα την υποχώρηση παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων, την αποσύνθεση των παραδοσιακών κοινωνικών δομών και τη φθορά πολιτισμικών στοιχείων και μνημείων λόγω απουσίας μέριμνας. Την περιοχή χαρακτηρίζει επίσης πλούσια βιολογική ποικιλία, την οποία επιβεβαιώνει το πλήθος θεσμοθετημένων περιοχών διατήρησης του φυσικού περιβάλλοντος. Δύο Εθνικοί Δρυμοί (Βίκου – Αώου και Βάλια Κάλντα), 9 περιοχές του Δικτύου NATURA 2000, 4 ΣΠΠΕ (Σημαντικές Περιοχές για τα Πουλιά της Ελλάδας), 11 Καταφύγια Άγριας Ζωής, ένα Βιογενετικό Απόθεμα και το πρόσφατα (2005) θεσμοθετημένο Εθνικό Πάρκο Βόρειας Πίνδου συμπεριλαμβάνονται στα γεωγραφικά όρια του Ζαγορίου (Κατσακιώρη και Μπόλη 2008).

Υλικά και μέθοδοι

Η διερεύνηση του θέματος επιτεύχθηκε με τη χρήση μεθόδων που χρησιμοποιούν οι κοινωνικές επιστήμες (Λαογραφία και Κοινωνική Ανθρωπολογία), καθώς και η Οικολογία και με

συμμετοχικές τεχνικές που προέρχονται από το χώρο της Πολιτισμικής Οικολογίας και της Εθνοβοτανικής. Στις μεθόδους των πρώτων εντάσσεται η έρευνα των πηγών (δημοσιευμάτων και αδημοσίεωτων χειρογράφων), η οποία πραγματοποιήθηκε στις συλλογές και βιβλιοθήκες της Ακαδημίας Αθηνών (Κέντρο Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων και Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας), στους τομείς Λαογραφίας των πανεπιστημίων Αθηνών και Ιωαννίνων, καθώς και στα αρχεία του Πνευματικού Κέντρου «Κ. Λαζαρίδης» στο Κουκούλι. Επίσης από τοπικά κοινοτικά αρχεία σταχυολογήθηκαν κοινοτικές και εκκλησιαστικές αποφάσεις και πληροφορίες που σχετίζονταν με τα δέντρα. Την αρχαική έρευνα ακολούθησαν κοινές επισκέψεις πληροφορητών κι ερευνητών στο πεδίο, καθώς και ελεύθερες συνεντεύξεις με τη χρήση φυτολογίου των δασικών ειδών της περιοχής, ώστε να εξασφαλίζεται η ταυτοποίηση των ειδών. Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2006 (10/7/2006 – 29/9/2006) και σε αυτή συμμετείχαν 145 άνθρωποι (80 γυναίκες και 65 άντρες), μόνιμοι ή περιστασιακοί κάτοικοι του Ζαγορίου. Αξιοποιήθηκαν επίσης παλαιότερα στοιχεία των ερευνητών (2000 και 2003). Τα δεδομένα της αρχαικής και της επιτόπιας έρευνας επαληθεύτηκαν και συμπληρώθηκαν από την έρευνα πεδίου το 2007 (4/6/2007 έως 21/10/2007). Κατά τη διάρκειά της α) καταγράψαμε τα είδη των δέντρων, β) διαχωρίσαμε τις μορφές τους σε φυσικές και τροποποιημένες από ανθρώπινες χρήσεις, γ) μετρήσαμε τη διάμετρό τους και δ) ερευνήσαμε την ύπαρξη πολιτισμικών ενδείξεων στους κορμούς και στην κόμη τους.

Αποτελέσματα και συζήτηση

Τα είδη των δέντρων

Χρησιμοποιώντας συνδυαστικά τις μεθόδους που προαναφέραμε καταφέραμε να καταγράψουμε στο πεδίο τα χαρακτηριστικά 735 δέντρων, τα οποία ανήκαν σε 50 είδη. Τα δέντρα αυτά στην πλειονότητά τους βρίσκονταν σε περιβόλους εκκλησιών ή ξωκλησιών (148 περιοχές), αποτελούσαν τα δέντρα της κεντρικής πλατείας (26 περιοχές), συνδέονταν με νεκροταφειακούς χώρους (25 περιοχές), με εικονίσματα διαφόρων τύπων (22 περιοχές) και σπανιότερα με μοναστήρια (14 περιοχές).

Όπως φάνηκε τα δέντρα αυτά λειτουργούσαν ως δέντρα καλλωπιστικά, αν και τις περισσότερες φορές αποδείχθηκε ότι αποτελούσαν ιθαγενή δέντρα της κάθε περιοχής. Κάποια από αυτά αποτέλεσαν για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους είδη σπάνια ή παράξενα στη μικρή κλίμακα, τα οποία εισάχθηκαν από ένα κοντινό ή μακρινό «αλλού» για να αλλάξουν και να εξωραΐσουν τον τόπο. Έτσι πλατάνια μεταφέρθηκαν στις πλατείες των χωριών από τα δροσερά ποτάμια, έλατα από τα μακρινά βουνά και φλαμουριές από τη χαράδρα του Βίκου. Αυτό που φάνηκε να κυριαρχεί με την επιλογή των διαφορετικών από την αυτόχθονη βλάστηση ειδών, ήταν η λογική της «εξημέρωσης του τοπίου», της αισθητικής κατασκευής του και του διαχωρισμού του τόπου της τέρψης και της γιορτής από τον τόπο της καθημερινότητας και της επιβίωσης. Το σχήμα και οι διαστάσεις των καλλωπιστικών αυτών ειδών τα διαφοροποιούσαν από παρακείμενα άλλα «άγρια» δέντρα. Επιπλέον, καθώς συμβολικές αναφορές καθιστούν τα δέντρα σημάδια του τόπου και σηματοδότες του τοπίου αναμέναμε πλατάνια στις πλατείες, κυπαρίσσια στα νεκροταφεία, μουριές και φλαμουριές σε σχολεία και κοινόχρηστους χώρους και ακακίες κατά μήκος των δρόμων (Κυριακίδου-Νέστορος 1989).

Τα περισσότερα από τα δέντρα που καταγράψαμε συνδέονταν με εκκλησίες και ξωκλήσια, τα οποία σταυρώνουν ή κυκλώνουν μαζί με τα αντίστοιχα παρακείμενα αιωνόβια δέντρα τους τους οικισμούς του Ζαγορίου. Με τον τρόπο αυτό οι κάτοικοι κατοχυρώνουν συμβολικά και φυσικά τον κοινοτικό χώρο και τον διαχωρίζουν από την άγρια φύση εξημερώνοντάς τον κι εντάσσοντάς τον στον πολιτισμό (Λαγόπουλος 2003). Τα δέντρα αυτά των εκκλησιών και των ξωκλησιών αναφέρονται στις πηγές ως δέντρα ιερά, καθώς σχετίζονται με απαγορεύσεις κοπής, λόγω φόβου επιβολής υπερφυσικών τιμωριών (Ημελλος 1999). Τα δέντρα των ξωκλησιών και των εκκλησιών ήταν κυρίως πλατύφυλλες δρύες

διαφόρων ειδών (25%), σφεντάμια και πλατάνια, τα οποία ταξινομούνται λαϊκά ως συγγενικά λόγω της ομοιότητας των φύλλων τους (16%), πουρνάρια (11%) και κωνοφόρα (10%). Σπανιότερα εκκλησίες και ξωκλήσια κοσμούν επίσης άγρια οπωροφόρα, όπως κρانيές κι αγριοκερασιές, γαύροι και οστρυνές, ξενικά είδη με κυριότερο εκπρόσωπο την ακακία, φλαμουριές και ημέρα οπωροφόρα ή καρποφόρα δέντρα, όπως μουριές και καρυδιές.

Όσον αφορά στις πλατύφυλλες φυλλοβόλες δρύες (*Quercus spp.*) η αφθονία και ποικιλία των ειδών του γένους *Quercus*, το οποίο αποτελεί το σημαντικό στοιχείο της δασικής βλάστησης της Ελλάδας (Γερασιμίδης και Παρχαρίδου - Αναγνώστου 2003), η επιβλητική μορφή τους και η τεράστια αξία τους για την τοπική οικονομία δικαιολογούν την επιλογή τους ως του δέντρου του τόπου του Θεού. Βέβαια οι πλατύφυλλες δρύες φέρουν τον ισχυρό συμβολισμό της ιερής βελανιδιάς του Δία της Ελληνικής Μυθολογίας ή αντίστοιχων θεών των αρχαίων ευρωπαϊκών λαών. Ωστόσο η επιτόπια έρευνα δεν έδειξε να διαφαίνεται κάποια συνέχεια ανάμεσα στην αρχαία ιερότητα και τη σύγχρονη αξία του είδους για τις τοπικές κοινότητες.

Σε επίπεδο είδους το πιο συχνό είδος δέντρου των ξωκλησιών και εκκλησιών του Ζαγορίου στους οικισμούς των δυτικών ασβεστολιθικών εκτάσεων της περιοχής μελέτης βρέθηκε να είναι το πουρνάρι (*Quercus coccifera*). Το πουρνάρι αποτελεί ίσως το πιο πολύμορφο φυτό της ευρωπαϊκής χλωρίδας, καθώς μπορεί να πάρει οποιαδήποτε μορφή, από έρπων θάμνος λίγων εκατοστών σμιλευμένος από τη βόσκηση και τη φωτιά έως ψηλό δέντρο με διάμετρο κορμού 4 μέτρα και ηλικία εκατοντάδων ετών (Grove & Rackham 2001). Λόχμες ή ομάδες τέτοιων δέντρων γύρω από ξωκλήσια ή νεκροταφεία αποτελούν άλλωστε χαρακτηριστική φιγούρα του ελλαδικού τοπίου (Dafis 2004). Η χρησιμότητά του είδους αυτού για την τοπική οικονομία της χώρας καθιστούσε το πουρνάρι ως πρόσφατα πολιτισμικά κυρίαρχο δέντρο, τουλάχιστον στα ορεινά ασβεστολιθικά εδάφη (Halstead 1998). Το ξύλο και το κάρβουνό του αποτελούσαν σημαντικές ενεργειακές πηγές, το φύλλωμά του χρησιμοποιούνταν σαν μόνιμα διαθέσιμη ζωτροφή, ενώ η ικανότητά του να ριζοβλαστάνει το καθιστούσε ικανό να προστατεύει το έδαφος από φαινόμενα διάβρωσης. Η προσφορά του μάλιστα στις αγροτικές κοινότητες της χώρας ήταν τόσο σημαντική στο πρόσφατο παρελθόν ώστε έχει ειπωθεί ότι «αν θα θέλαμε να χτίσουμε ένα μνημείο σε ένα από τα δέντρα της ελληνικής χλωρίδας, θα οφείλαμε χωρίς αμφιβολία να το αφιερώσουμε στο πουρνάρι» (Dafis 2004).

Τα σφεντάμια (*Acer spp.*) αποτελούν επίσης κλασικές μορφές των εκκλησιών και ξωκλησιών του Ζαγορίου και λειτουργούν επίσης τοπικά σαν σημάδια του ιερού τόπου. Οι αισθητικές τους αξίες: τα ωραία φθινοπωρινά χρώματά τους, η λυγερή κορμοστασιά τους και τα όμορφα λοβωτά φύλλα τους, τα οποία συνδέουν σφεντάμια και πλατάνια με όρους λαϊκής κατάταξης, πιθανά συνδέονται με την επιλογή να διατηρηθούν για να στολίσουν τον τόπο του Θεού. Η συχνή παρουσία τους γύρω από τους ναούς, σε συνδυασμό με τη σπανιότητα και σποραδικότητά τους στα οικοσυστήματα του Ζαγορίου (Ντάφης κ.α. 1992), επιβεβαιώνουν ότι αυτή δεν είναι τυχαία, παρά εσκεμμένη. Για παράδειγμα στα Κάτω Πεδινά υπέργηρα σφεντάμια κυκλώνουν τα ξωκλήσια περιμετρικά του οικισμού σε μια περιοχή κυριολεκτικά «πνιγμένη» στα πουρνάρια.

Τα δέντρα της κεντρικής εκκλησίας συχνά αποτελούν κι αυτά της πλατείας, καθώς συχνά η αυλή της εκκλησίας ταυτίζεται με την πλατεία. Από τα 43 δέντρα που καταγράψαμε στις πλατείες της περιοχής μελέτης μας τα 28 αφορούσαν σε πλατάνια, τα οποία συνόδευαν κάποιες φορές φλαμουριές (4), σφεντάμια (3), έλατα (2) και λιγότερο άλλα είδη. Αυτό που φάνηκε εδώ, και επιβεβαιώνει την εικόνα και της υπόλοιπης χώρας, είναι ότι σημείο αναφοράς του κέντρου του κάθε χωριού αποτελεί ο πλάτανος της πλατείας του. Ο πλάτανος είναι ιδιαίτερα αγαπητός στην Ελλάδα, σαν το κατεξοχήν δέντρο της σκιάς και της δροσιάς. Ο ίσκιος του πλατάνου αναγνωρίζεται σαν την μεγαλύτερη αξία του, καθώς «η βαθιά σκιά του αναψύχει τα καλοκαίρια μάτια θαμπωμένα από την αντηλιά στις άσπρες πέτρες και σώματα

καταπονημένα από την ύπαρξη σε ένα γυμνό έδαφος», λέει ο Λαμπρίδης (1886), περιγράφοντας τα Άνω Πεδινά και θέλοντας προφανώς να αντιπαραθέσει την αντίθεση της βλάστησης εσωτερικά του οικισμού με τους υπερβοσκημένους παρακείμενους λόφους. Πέρα από τα φυσικά ευεργετήματά του, ήτοι τη δροσιά, τη σκιά και το πλούσιο φύλλωμά του, ο πλάτανος της κεντρικής πλατείας έχει μεγάλη συμβολική σημασία για την κοινότητα, καθώς η θέση του ταυτίζεται κάποιες φορές με το σημείο εκείνο του φυσικού χώρου που αρχικά επιλέχθηκε για την ίδρυση του οικισμού. Ταυτόχρονα αποτελεί και αφετηρία μέτρησης της κοινοτικής ιστορίας και επιβεβαιώνει με τις διαστάσεις του τη μακρόχρονη ιστορία της κοινότητας (Αράπογλου 2005). Ο πλάτανος, ως το κατεξοχήν δέντρο της κοινότητας, κατέχει επίσης μια ξεχωριστή θέση για εκείνους τους χωριανούς που ζουν μακριά από τη γενέθλια γη και συνδέουν την εικόνα του χωριού με αυτή του πλατάνου της πλατείας, του πανηγυριού και της παιδικής ηλικίας υπό το πρίσμα μιας εμφανούς νοσταλγίας: «*Πι: όπως πλάτανος: Στον ίσκιο του έπαιζα τα παιδικά μου παιχνίδια, χόρευα στα πανηγύρια του Παντελεήμονα και της Παλιουρής, έζησα τα διαλείμματα της πρώτης σχολικής πραγματικότητας. Ανέβηκα στα γέρικα κλαδιά του κι αγνάντευα τα βουνά, χάραζα στον κορμό του τα αρχικά του ονόματός μου. Το δέντρο που αγαπώ πιο πολύ*» (Σκούρτη 2007).

Εκτός από τα δέντρα τις πλατείας καταγράψαμε επίσης τα δέντρα είκοσι πέντε νεκροταφειακών χώρων, είκοσι δύο ενεργών και τριών εγκαταλειμμένων στους οικισμούς που μελετήσαμε. Τα κωνοφόρα καταγράφηκαν ως τα κατεξοχήν δέντρα, που συνήθως έχουν αντικαταστήσει πουρνάρια, σφεντάμια βελανιδιές και αγριοκερασιές, δηλαδή είδη που αποτελούσαν τα δέντρα του χώρου των νεκρών στο παρελθόν. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το ότι για τους γηραιότερους πληροφορητές τα επιβλητικά και μεγάλα αυτά δέντρα αποτελούσαν συνώνυμο του θανάτου: «*Όλοι οι παλιοί έλεγαν, κι ο Φάνης έλεγε τώρα τελευταία: -'Να φύγουμε, να φύγουμε'. -'Που θες ρε Φάνη μου να πάμε;' -'Στις πουρναριές', μου έλεγε*» (Αφήγηση της Ευγενείας Στάρα από τα Κάτω Πεδινά στις 8/8/2003). Μάλιστα, σε προσπάθειες δημιουργίας νεκροταφειακών χώρων πεύκα, έλατα και κυπαρίσσια φυτεύτηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στους Κήπους, στο Δίλοφο και στο Τσεπέλοβο, ενισχύοντας το συμβολισμό τους ως δέντρων των κοιμητηρίων (Λαζαρίδης 1975). Από τα κυπαρίσσια που φυτεύτηκαν τότε ελάχιστα κατάφεραν τελικά να επιβιώσουν και έτσι τα υπόλοιπα, και κυρίως τα έλατα, σαν ορεινοί ομόλογοι του πιο ευαίσθητου στους αδρούς χειμώνες της ορεινής Πίνδου κυπαρισσιού, πήραν τη θέση του στο Ζαγόρι, ως δέντρα των κοιμητηρίων. Σε κάποιους οικισμούς μάλιστα τα έλατα απαντούν μόνο φυτεμένα στο νεκροταφείο του χωριού. Γι αυτό το λόγο λειτουργούν στο Ζαγόρι ως σύμβολα θανάτου και θεωρούνται από κάποιους δέντρα «*στενάχωρα*» και «*πικρά*». Συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των συμβόλων αυτών του τύπου των νεκρών τα καθιστούν ικανά να λειτουργούν ως πειστικές ιδιότητες του δέντρου της ζωής, το οποίο αντιστέκεται στην πραγματικότητα του θανάτου. Τα χαρακτηριστικά αυτά περιλαμβάνουν το σκούρο χρώμα τους, σύμβολο της αιώνιας θλίψης, το αείφυλλο φύλλωμά τους, που προσομοιάζεται συμβολικά με την αθανασία της ψυχής που αντιστέκεται στη φθορά του νεκρού σώματος, καθώς και τα εξαγνιστικά αρώματα του ρετσινιού τους, που κρατούν μακριά κακοποιά πνεύματα (Dafni 2006). Συχνά βρέθηκε επίσης δέντρα οπωροφόρα να συνοδεύουν στα νεκροταφεία του Ζαγορίου τα αείφυλλα κωνοφόρα. Συγκεκριμένα αμυγδαλιές μαζί με τις ομόλογες, τουλάχιστον ως προς την ανθοφορία τους, κερασιές κι αγριοκερασιές χρησιμοποιούνται εδώ πιθανά εξαιτίας του αναβλαστικού συμβολισμού τους και των λευκών ανθέων τους, που μεταφορικά συμβολίζουν την αγνότητα των εκλιπόντων (Μηλίγκου –Μαρκαντώνη 2006).

Τα χαρακτηριστικά των δέντρων

Τα δέντρα που καταγράψαμε αποτελούν τα μεγαλύτερα σε διαστάσεις και τα γηραιότερα δέντρα του Ζαγορίου. Εκτός των διαστάσεων και της γηραιάς όψης χαρακτηριστικό των δέντρων που εθμικά προστατεύονταν ως δέντρα της Κοινότητας ή της Εκκλησίας βρέθηκε

να αποτελεί η φυσική μορφή τους, ενώ αντίθετα οι μορφές των υπόλοιπων διαχειριζόμενων δέντρων έφεραν εμφανή τα σημάδια ενός πολιτισμού που βασίστηκε στη βόσκηση και στην κλαδονομή για να καλύψει τις ανάγκες της χωρικής (μη μετακινούμενης) κτηνοτροφίας. Επιπλέον σε κάποια δέντρα η μορφή διαμορφώθηκε για λόγους περιποίησης και προστασίας του ίδιου του δέντρου, είτε για λόγους ασφάλειας. Κατ' εξαίρεση υπήρξαν και περιπτώσεις δέντρων που έτυχαν εκμετάλλευσης στα πλαίσια μιας συμβατικής ηθικής, που επέτρεψε κάποια δεδομένη χρονική στιγμή την κατά παράβαση διαχείρισή τους (βλέπε Σχήμα 1 και τις επεξηγήσεις των αναλυτικών κατηγοριών στον Πίνακα 1 που το ακολουθεί).

Σχήμα 1: Οι μορφές των 735 δέντρων που καταγράφηκαν. Πέντε δέντρα δεν συμπεριλήφθηκαν στο γράφημα, καθώς κρίθηκε αμφίβολη η ένταξή τους σε μια κατηγορία.

Figure 1: Tree shape categories for 735 old-growth locally protected trees in the study area of Zagori in Epirus region, NW Greece. Five trees were not included in the graph because their classification in a category was uncertain.

Πίνακας 1: Οι μορφές των δέντρων που καταγράφηκαν στην περιοχή έρευνας και σύντομες επεξηγηματικές περιγραφές που ακολουθούν τους: Rackham (2006), Ισπικούδης (2005), Read (2000) και Halstead (1998).

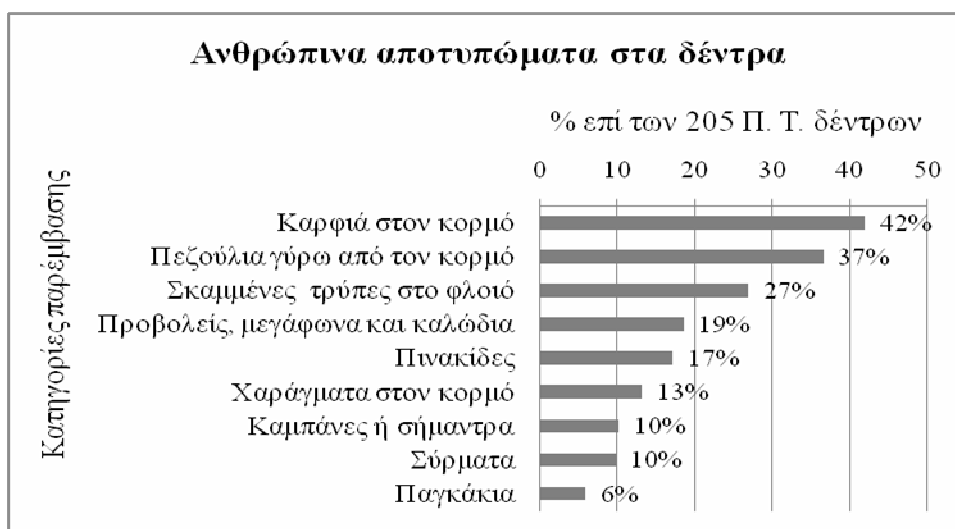
Table 1: Classification of tree shape categories according to analytical descriptions of Rackham (2006), Ispikoudis (2005), Read (2000) and Halstead (1998).

Μορφή	Περιγραφή
Φυσικό σχήμα (Maiden)	Δέντρο που διατηρεί το φυσικό του σχήμα, χωρίς ανθρώπινες επεμβάσεις.
Σχηματοποιημένο (Shaped)	Δέντρο με εμφανή σημάδια διαχείρισης για λόγους εξυγίανσης, δεντροκομίας ή ασφάλειας.
Κλαδονομημένο (Shredded)	Δέντρο που τα πλευρικά κλαδιά του κόβονται στην ένωσή τους με τον κορμό σε κύκλους των 3-5 ετών για την παραγωγή κλαδιού που χρησιμοποιείται ως ζωοτροφή.
Κουριζόμενο (Pollard)	Δέντρα των οποίων όλα τα κλαδιά κλαδεύονται συνήθως στα 1,5 - 2 μ. με σκοπό να μην εμποδίζεται η καλλιέργεια της γης ενδιάμεσα τους, είτε αυτά να προστατεύονται από βόσκοντα ζώα. Τα κομμένα μέρη

	χρησιμοποιούνται ως ζωοτροφή και καύσιμη ύλη.
Κλαδεμένο (Pruned)	Οπωροφόρο δέντρο που κλαδεύεται συνήθως σε σχήμα κυπέλλου με σκοπό την παραγωγή φρούτων.
Πρεμνοφυές (Coppiced)	Δέντρο του οποίου ο κορμός κόβεται κοντά στο έδαφος, για να παράγει βλαστούς από το κομμένο πρέμνο σε κύκλους χρόνου που καθορίζονται από την επιθυμητή διάμετρο των παραγόμενων βλαστών.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η κατάταξη των δέντρων σε μια συγκεκριμένη κατηγορία, όσον αφορά τη μορφή, αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς την περιοχή μελέτης χαρακτηρίζει η εγκατάλειψη επί μακρά σειρά ετών. Έτσι οι διαχειριστικές πρακτικές δεν ήταν στην πλειονότητα των περιπτώσεων εμφανείς, μα έπρεπε να ανιχνευτούν συχνά από μια σειρά ενδείξεων παρελθούσας χρήσης. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε επίσης ότι σαν διαχειριζόμενα δέντρα κατηγοριοποιήθηκαν όσα έφεραν εμφανή τα σημάδια της διαχείρισης, δηλαδή αυτά στα οποία η χρήση από τον άνθρωπο ήταν επαναλαμβανόμενη, καθώς μια ευκαιριακή, άπαξ παρελθούσα επέμβαση δεν ήταν δυνατό να ανιχνευτεί ή να διαχωριστεί από φυσικές καταστροφές. Αξίζει να σχολιάσουμε ότι η πλειονότητα των δέντρων (644 άτομα, 87,6%) βρέθηκε να έχει σχήμα φυσικό ή διαμορφωμένο από τον άνθρωπο για λόγους που δεν σχετίζονται με τη χρήση. Μόλις ένα μικρό ποσοστό τους (86 άτομα, 11,7%) βρέθηκε να έχουν χρησιμοποιηθεί ως διαχειριζόμενα δέντρα, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι οι τοπικές κοινωνίες κατάφεραν επιτυχώς να εφαρμόσουν τοπικά προσαρμοσμένα συστήματα διατήρησης.

Εκτός από τα είδη, τη γηραιότητα και τις μορφές, ανθρώπινα σημάδια χαρακτηρίζουν επίσης τα πιο κοσμοπολίτικα από τα δέντρα του Ζαγορίου. Στο σύνολο 205 δέντρα, εκ των 735 που συμπεριλάβαμε στην ανάλυση, βρέθηκαν πολιτισμικά τροποποιημένα (*Cultural Modified Trees, CMTs*) σύμφωνα με τον όρο που απαντά στη διεθνή βιβλιογραφία (Anderson *et al.* 2005). Τα σημάδια της ανθρώπινης παρουσίας βρέθηκαν πάνω στον κορμό ή στα κλαδιά του δέντρου και σπανιότερα δίπλα του. Όλα μαζί συμπληρώνουν έναν κατάλογο που συμπεριλαμβάνει καρφιά στον κορμό, πεζούλια γύρω από τον κορμό, σκαμμένες τρύπες στο φλοιό, προβολείς, μεγάφωνα, καλώδια, πινακίδες, εγχάρακτα ονόματα ή σταυρούς στο φλοιό, καμπάνες και σήμαντρα, σύρματα ενσωματωμένα στον κορμό και παγκάκια στη σκιά της κόμης (βλέπε Σχήμα 2).

Σχήμα 2: Αποτυπώματα ανθρώπινων δραστηριοτήτων στα 205 «Πολιτισμικά Τροποποιημένα Δέντρα», σύμφωνα με τους Anderson *et al.* 2005 που καταγράφηκαν.

Figure 2: Categories of human imprints on 205 old-growth Cultural Modified Trees (CMTs according to Anderson *et al.* 2005) in the study area of Zagori in Epirus region, NW Greece.

Τα καρφιά στους κορμούς, όπως οι περισσότεροι πληροφορητές υποστήριξαν στις συνεντεύξεις, εξυπηρετούσαν χρηστικές ανάγκες, όπως κρέμασμα ρούχων ή τροφίμων κατά τη διάρκεια τοπικών γιορτών ή του κλειδιού της εκκλησίας. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης στο παρελθόν για να στερεώσουν σανίδες που λειτουργούσαν ως πλάτες σε ξύλινα καθίσματα που χρησιμοποιούνταν κατά το πανηγύρι και σάπισαν αφήνοντας το καρφί μόνο στη θέση τους. Ωστόσο υπήρχαν υπόνοιες, που ενισχύθηκαν δειλά κατά την επιτόπια έρευνα, ότι αυτά εξυπηρετούσαν μαγικούς σκοπούς, καθώς το κάρφωμα σε δέντρο αποτελεί κοινή πρακτική φυλάκισης στο δέντρο πονηρών πνευμάτων και κακοποιών στοιχείων (Μέγας 1923). Επιπλέον, το σιδερένιο καρφί, αποκλεισμένο από τη χριστιανική λατρεία ως σύμβολο του πάθους του Χριστού, λογίζονταν ως φορέας μυστικής δύναμης και ήταν συνηθισμένη η χρήση του σε μαγικές πράξεις (Cooper 2004), ενώ η δημιουργία του από σιδεράδες, και μάλιστα Γύφτους, στο προπολεμικό Ζαγόρι, συνιστούν ιδιότητες που επιπλέον ενισχύουν τη μαγική του δύναμη.

Σε προαύλια ναών και πλατείες τα δέντρα του Ζαγορίου βρέθηκαν να περιστοιχίζονται από πεζούλια κυκλικής, τετράγωνης ή εξαγωνικής μορφής. Αυτά δημιουργούσαν έναν εσωτερικό χώρο για το δέντρο τους, που στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν ο πλάτανος (57%). Τα πέτρινα αυτά πεζούλια κάποιες φορές υπερείχαν κατά 40 εκατοστά από το επίπεδο της πλατείας, δημιουργώντας λότζιες. Οι λότζιες συνήθως χρησιμοποιούνταν ως καθίσματα και έφεραν στην άνω επιφάνεια της τοιχοποιίας τους ξύλινες χοντρές σανίδες. Η θέση τους εξυπηρετούσε τη θέα κι όχι απαραίτητα την αισθητική φροντίδα του δέντρου, ενώ ο χαρακτήρας τους ήταν συμβολικός, καθώς η χρήση τους ήταν επιτρεπτή μόνο στους σεβάσιμους γέροντες και ιδιαίτερα σε αυτούς που κατείχαν κοινωνικές, οικονομικές, θρησκευτικές ή πολιτικές θέσεις (Αράπογλου 2005). Κάτω από 13 από τα δέντρα που καταγράψαμε βρέθηκαν παγκάκια. Για το Ζαγόρι αυτά αποτελούν νεωτερισμό, καθώς αντικαταστούν παλιά αυτοσχέδια σανιδένια καθίσματα που έχουν λιώσει από την πολυκαιρία ή μισογκρεμισμένες λότζιες. Τοποθετούνται συνήθως με δαπάνη του εκάστοτε πολιτιστικού συλλόγου κι αποτελούν απαραίτητο σημείο ξεκούρασης για τους παραθεριστές χωριανούς, οι οποίοι συνηθίζουν έναν απογευματινό περίπατο που καταλήγει συνήθως σε κάποιο από τα περιμετρικά του κάθε οικισμού ξωκλήσια. Προβλέπουμε ότι όλο και πιο συχνά τα παγκάκια θα συνοδεύουν τα δέντρα των ναών στο μέλλον, καθώς όλο και περισσότερο αστικές μορφές και τρόποι εισβάλλουν στο τοπίο, το οποίο μεταβάλλεται και «εκσυγχρονίζεται» για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της εποχής του.

Σε κάποια από τα δέντρα των ξωκλησιών, κυρίως σε πουρνάρια ή φυλλοβόλες βελανιδιές μεγάλων διαστάσεων βρέθηκαν τρύπες στον κορμό, επουλωμένες συχνά μερικώς από τα χρόνια, που έφεραν πάντα κάποια ένδειξη μη φυσικής φθοράς. Υποστηρίζουμε ότι η λειτουργία τους ήταν λατρευτική και συνδέονταν με παλαιότερες ιεροπραξίες υψωμών δέντρων, αν και από την επιτόπια έρευνα δε διασταυρώθηκε κάτι τέτοιο. Μια άλλη πιθανή εξήγηση είναι η χρήση τους ως εσοχών όπου τοποθετήθηκαν κάποτε εικόνες ή καντήλια. Πλήθος αναφορών για ανευρέσεις ιερών εικόνων σε δέντρα, που σχετίζονται με ιδρυτικές ιστορίες ναών ή οικισμών στο Ζαγόρι αποτελούν έμμεσες ενδείξεις ότι πιθανά τέτοιες λατρευτικές πρακτικές συνέβαιναν και εδώ, όπως άλλωστε και στην υπόλοιπη χώρα.

Τα δέντρα της πλατείας συχνά έφεραν στη βάση τους βρύσες και πιο ψηλά στον κορμό και στα κλαδιά τους προβολείς, λάμπες φωτισμού, ξεχασμένα χριστουγεννιάτικα λαμπιόνια, ηχεία, μεγάφωνα, καλώδια, διακόπτες, πίνακες ηλεκτρικού, μπαλαντέζες και τηλεφωνικά καλώδια που χρησιμοποιούσαν στη μακρά διαδρομή τους αντί για στύλο τον κορμό του πλατάνου. Πινακίδες οδών και πλατειών, σημάνσεις μονοπατιών, απαγορευτικά σήματα στάθμευσης, ενδείξεις για την τουαλέτα, προτροπές καθαριότητας, θυμοσοφίες και ανακοινώσεις χάρτινες στερεωμένες στον κορμό με πινέζες (που συνήθως μένουν όταν η ανακοίνωση ξεθωριάζει, σκίζεται ή λιώνει από τον καιρό), βρέθηκαν επίσης κυρίως σε

πλατάνια. Τέλος επιγραφές που έχουν σχέση με το ίδιο το δέντρο και αναφέρονται στην ημερομηνία φύτευσής του, στον άνθρωπο που το φύτεψε και στο σκοπό για τον οποίο φυτεύτηκε συχνά συνόδευαν τα πλατάνια της κεντρικής πλατείας.

Επίσης χαράγματα στους κορμούς που αφορούσαν σε ονόματα ή αρχικά ονομάτων προσώπων ή ποδοσφαιρικών ομάδων, ημερομηνίες και διάφορα σχήματα, όπως καρδιές και σταυροί ανιχνεύθηκαν κυρίως σε πλατάνια. Όλα τα χαράγματα που καταγράψαμε ήταν παλιά και είχαν αρχίσει να χάνονται μέσα στον κορμό δηλώνοντας ότι η άλλοτε νεανική ενασχόληση του χαράγματος του ονόματος στον κορμό δεν είναι πια τόσο δημοφιλής. Αυτό που αξίζει να σχολιάσουμε εδώ είναι οι δεκαπέντε χαραγμένοι ή σιδερένιοι σταυροί που βρήκαμε στους κορμούς των δέντρων που καταγράψαμε. Στη νεώτερη Ελλάδα «σταυρωμένα δέντρα» ή «σταυράτα», με αποτρεπτική δύναμη που οφείλονταν σε σταυρό χαραγμένο ή καρφωμένο στον κορμό τους, παράλληλα με τα υψωμένα δέντρα προφύλασσαν μαγικά τον οικισμό, αποτρέποντας επιδημίες, αρρώστιες και άλλες κακοποιές δυνάμεις να περάσουν τα όριά του (Αικατερινίδης 2003). Στο Ζαγόρι δεν έχουμε αναφορές για τέτοιες μαγικές λειτουργίες, αλλά σύμφωνα με τα λεγόμενα των κατοίκων οι σταυροί προστατεύουν το δέντρο κι αυτόν που το χρησιμοποιεί από φυσικούς κινδύνους, όπως από κεραυνούς. Επιπλέον σταυροί στα δέντρα είτε εγχάρακτοι, είτε σιδερένιοι, καρφωμένοι στον κορμό ή δίπλα σε αυτόν συνδέονται με την περιοδεία του Πατροκοσμά, ο οποίος και εδώ, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, άφησε σταυρούς σε ποικίλα δέντρα στο πέραςμά του (Μηλίγκου - Μαρκαντώνη 2006).

Το γέρικο δέντρο που στηρίζει την καμπάνα ή το σήμαντρο, γνώριμη εικόνα της ελληνικής υπαίθρου, συνεχίζει να χαρακτηρίζει ως σήμερα το σύγχρονο ζαγορίσιο τοπίο. Σε κάποιες περιπτώσεις το δέντρο αντικαταστάθηκε κάποτε από μεταγενέστερα κωδωνοστάσια. Π.χ. στον Ελαφότοπο σε γέρικες πουρναριές κρέμονταν τα σήμαντρα του Άι Γιώργη και του Αγίου Νικολάου Καλυβίων. Το δεύτερο μάλιστα, μετά την πτώση του αρχικού δέντρου, αναρτήθηκε σε γέρικη μελικκοκιά (*Celtis australis*), η οποία υπήρχε μέχρι το 1988. Επιπλέον, όταν το κωδωνοστάσιο της κεντρικής εκκλησίας του ίδιου χωριού κατεδαφίστηκε ως επικίνδυνο, το 1903, η καμπάνα του αναρτήθηκε στον πλάτανο της εκκλησίας, ο οποίος τη φιλοξένησε μέχρι την ολοκλήρωση των εργασιών ανοικοδόμησης του νέου κωδωνοστασίου (Κικόπουλος 1991).

Τέλος σύρματα που συγκρατούσαν καμπάνες, σύρμα σκουριασμένο και ξεχασμένο σε κλαδιά δέντρων και σύρματα περιφράξεων βρήκαμε συχνά πλεγμένα και μπλεγμένα στα δέντρα που καταγράψαμε. Σε κάποιες περιπτώσεις όσο πλησιάζαμε προς το ναό το σύρμα ήταν νεώτερου τύπου και λιγότερο σκουριασμένο, ιδιαίτερα σε ξωκλήσια που γειτνιάζαν με τα προστατευτικά τους δάση ή δασύλλια, αποτελώντας ενδείξεις ορίων που άλλαξαν μειώνοντας με τα χρόνια το χώρο της εκκλησίας.

Η εικόνα του μέλλοντος

Όπως είδαμε παραπάνω τα δέντρα νοηματοδοτούνται από πολιτισμικές πρακτικές, οι οποίες τα μετατρέπουν από φυσικούς οργανισμούς σε συμβολοποιημένα φυσικά αντικείμενα και συστατικά της πολιτισμικής και κοινωνικής κατασκευής του περιβάλλοντος (Νιτσιάκος 1997). Ωστόσο τα δέντρα αν και αιωνόβια δεν είναι αθάνατα και μια σειρά παραγόντων φαίνεται να διακυβεύουν τη διατήρησή τους. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των πληροφορητών μας η έλλειψη διαχείρισης, η αδιαφορία της Πολιτείας, η αποδυνάμωση της τοπικής κοινωνίας και η εγκατάλειψη, δηλαδή οι ίδιες δυνάμεις που ευθύνονται για την υποχώρηση του πολιτισμικού τοπίου, απειλούν και τα γηραιά δέντρα του Ζαγορίου.

Καταρχήν πρόσφατα διαδεδομένες ασθένειες απειλούν συγκεκριμένα είδη. Για παράδειγμα η Ολλανδική Ασθένεια της Φτελιάς (από το μύκητα *Ophiostoma ulmi*) έχει αφανίσει αρκετούς από τους «φτελιάδες» του Ζαγορίου στη Βίτσα, το Καπέσοβο και το Σκαμνέλι, ενώ απειλεί και αυτόν της κεντρικής πλατείας του Ελαφοτόπου. Οι ιπποκαστανιές

του Ζαγορίου επίσης απειλούνται από το έντομο *Cameraria ohridella*, το οποίο όπως αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία μπορεί να προσβάλλει και αρκετά είδη σφενταμιών (π.χ. *Acer platanoides* και *A. pseudoplatanus*), αποτελώντας σοβαρό εν δυνάμει κίνδυνο (Avtzis & Avtzis 2003). Εν δυνάμει απειλή αποτελεί το μεταχρωματικό έλκος, που προκαλείται από το μύκητα *Cerato cystis fimbriata f. ssp. Platani*, νεκρώνει πλατάνια κάθε ηλικίας (Τσόπελας 2004) και απειλεί όλα τα πλατάνια της χώρας, καθώς φυτεύσεις νεαρών ξενικών πλατάνων γίνονται χωρίς έλεγχο παντού και καταγράφηκαν και στην περιοχή μελέτης μας.

Επιπλέον προσπάθειες εξωραϊσμού του δομημένου χώρου συνήθως αγνοούν την παρουσία των δέντρων ως στοιχείων του. Τα υπέργηρα δέντρα των ξοκλησιών βρέθηκαν συχνά να απειλούνται από τα ίδια τα υλικά της ανακαίνισης των ναών που συνοδεύουν, τα οποία συνήθως «κρύβονται» πίσω από το ιερό, όπου συχνά στέκει το μεγάλο δέντρο της εκκλησίας. Ακόμη συχνότερα οι νέες περιφράξεις του περιαύλιου χώρου της εκκλησίας αφήνουν τα αιωνόβια δέντρα εκτός του αυλόγυρου με αποτέλεσμα να απειλούνται πλέον από διάφορες άλλες χρήσεις. Επίσης η χρήση της σκιάς των γηραιών δέντρων ως χώρου στάθμευσης αυτοκινήτων έχει ως αποτέλεσμα αυτά να ξεραίνονται από το συμπιεσμένο έδαφος που δημιουργεί το βάρος των αυτοκινήτων και απειλεί τα γηραιά δέντρα οικισμών με ιδιαίτερα αυξημένη τουριστική ανάπτυξη, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό των δέντρων του Αι Ταξιάρχη, της Αγίας Παρασκευής και του Αι Νικόλα της Κοινότητας Παπίγκου. Τέλος λόγω άγνοιας κι αδιαφορίας τα κλαδιά συχνά κόβονται κακότεχνα για λόγους ασφαλείας, ενώ οι ρίζες κακοποιούνται σε προσπάθειες ανακατασκευής της πλατείας ή απλά για να επεκταθούν αύλιοι χώροι τουριστικών επιχειρήσεων που βλέπουν στην πλατεία του χωριού.

Τα παραπάνω σε συνδυασμό με την έλλειψη θεσμικής προστασίας δημιουργούν έναν εκρηκτικό συνδυασμό με θύματα τα υπερπολύτιμα και αναντικατάστατα γηραιά και υπέργηρα αιωνόβια δέντρα. Να διευκρινίσουμε εδώ ότι σε θεσμικό επίπεδο η ελληνική νομοθεσία, προστατεύει μόνο 51 Διατηρητέα Μνημεία της Φύσης που αφορούν σε μεμονωμένα δένδρα ή συστάδες δένδρων με ιδιαίτερη βοτανική, οικολογική, αισθητική, ιστορική ή πολιτισμική αξία. Τα μνημεία αυτά κηρύχτηκαν ως προστατευταία στο διάστημα 1972-1986, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν.Δ. 86/1969 περί Δασικού Κώδικος, αλλά λόγω αλλαγών του θεσμικού πλαισίου και έναν αργό πλέον γραφειοκρατικό μηχανισμό καμία κήρυξη Μνημείου της Φύσης δεν πραγματοποιήθηκε μετά το 1986.

Παρά το αρνητικό αυτό κλίμα, υπάρχει ωστόσο τελευταία παγκοσμίως ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη διατήρηση γηραιών δέντρων με ιδιαίτερη σημασία για συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων ή τοπικές κοινότητες. Έτσι παρά τα εμπόδια της γραφειοκρατείας, την αδιαφορία των τοπικών Αρχών, την ασυδοσία των εργολάβων και την κερδοσκοπία των επιχειρηματιών κάποιοι πολίτες επιμένουν. Ως αποτέλεσμα οι αισθητικές, πολιτισμικές και οικολογικές αξίες των γηραιών δέντρων μοιάζουν να έρχονται ξανά στο προσκήνιο ως απαίτηση τοπικών κοινωνιών που θεωρούν τα δέντρα στοιχεία της συλλογικής μνήμης και της τοπικής ιστορίας τους.

Ευχαριστίες

Τα στοιχεία της δημοσίευσης αυτής συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής της Κ. Στάρα που εκπονήθηκε στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και ολοκληρώθηκε το 2009. Οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τα μέλη της συμβουλευτικής τριμελούς επιτροπής Β. Νιτσιάκο, Κ. Μπάδα και J. Wong, καθώς και το ερευνητικό πρόγραμμα ΠΕΝΕΔ (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Υπουργείο Ανάπτυξης – Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας) που χρηματοδότησε την έρευνα.

Βιβλιογραφία

- Andersson, R., Stlund, L. and Lundqvist, R., “Carved trees in grazed forests in boreal Sweden—analysis of remaining trees, interpretation of past land-use and implications for conservation”, *Vegetation History and Archaeobotany*, 14, Springer, Berlin Heidelberg, 2005.
- Avtzis, N. and Avtzis D., “The attack of *Aesculus hippocastanum* L. by *Cameraria ohridella* Deschka and Dimic (Lepidoptera: Gracillariidae) in Greece”. In: McManus, L.M. (editor), *Proceedings: “Ecology, Survey and Management of Forest Insects”*, Krakow - Poland, 1-5/9/ 2002, Usda Forest Service, Delaware, U.S.A., 2003.
- Cooper, I.C., “An illustrated encyclopaedia of traditional symbols”. First published in 1978, reprinted, Thames & Hudson, London, 2004.
- Dafis, S., “Greek oak woodlands: Their ecological, economical, social and cultural role”, *European Vegetation survey, 13th International workshop, 15-20/4/2004*, University of Ioannina-Hellenic Ministry of Agricultural Development and Food - Prefecture of Ioannina, Ioannina, Greece, 2004.
- Dafni, A., “Ritual plants of Muslim graveyards in northern Israel”, *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 2 (38), London, 2006.
- Garner, A., “Living history. Trees and Metaphors of Identity in an English Forest”, *Journal of Material Culture* 9 (1), SAGE Publications, London, 2004.
- Grove, A. T. and Rackham, O., “The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History”, Yale University Press, New Haven and London, 2001.
- Halstead, P., “Ask the Fellows who lop the Hay: Leaf-Fodder in the Mountains of Northwest Greece”, *Rural History* 9 (2), Cambridge, 1998.
- Rackham, O., “Woodlands”, Collins, London, 2006.
- Read, H., “Veteran trees: A guide to good management”. Natural England, Sheffield, U.K., 2000.
- Rival, L., “Trees, from Symbols of Life and Regeneration to Political Artifacts”, In: Rival, L. (editor), “The Social Life of Trees. Anthropological Perspectives on Tree Symbolism”, Berg, Oxford-New York, 2001.
- Turner, V., “The forest of symbols. Aspects of Ndembu ritual”, Cornell University Press, Ithaca and London, 1967.
- Αικατερινίδης, Γ., “Δέντρα «υψωμένα». Δέντρα «σταυρωμένα»”, Στο: Γιούργος, Κ. (επιμέλεια), “Φύση – Μύθος - Άνθρωπος. Μυθολογικά του Δέντρου”, *Επτά Ημέρες*, 30/11/2003.
- Αράπογλου, Μ., “Οικιστική Γεωγραφία της Ηπείρου”. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Τμήμα Ηπείρου, Γραφικές Τέχνες Θεοδορίδη, Ιωάννινα, 2005.
- Γερασιμίδης, Α. και Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μ., “Η δρυς και οι αρχαίοι Έλληνες”, 11^ο Πανελλήνιο Δασολογικό Συνέδριο: “Δασική Πολιτική – Πρεμνοφυή Δάση – Προστασία Φυσικού Περιβάλλοντος”, 30/9-3/10/2003, Συνεδριακό Κέντρο Δ.Ο.Α., Αρχαία Ολυμπία, 2003.
- Ήμελλος, Στ. Δ., “Δέντρα Ιερά – Στοιχειωμένα στις λαϊκές παραδόσεις. Η σχέση των παραδόσεων με βυζαντινές διηγήσεις και με αρχαίους μύθους”, *Ακαδημία Αθηνών, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, Τόμος XXVIII (1987-1998), Αθήνα, 1999.
- Ισπικούδης, Ι., “Ιστορική και πολιτισμική θεώρηση των δασογεωργικών συστημάτων”, Στο: Μαντζανάς, Κ.Θ. και Παπαναστάσης, Β.Π. (επιμέλεια), *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας: “Δασογεωργικά συστήματα χρήσης γης (τεχνικές και κοινωνικοπολιτικές απόψεις)”*, 4/2/2005, ZOOTECHNIA 2005, Δημοσίευση 2, Θεσσαλονίκη, 2005.

- Κατσακιώρη, Μ. και Μπόλη, Κ., “Επιστημονική τεκμηρίωση εκθεμάτων του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Βίτσας”, Δήμος Κεντρικού Ζαγορίου και Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων-Υγροτόπων (ΕΚΒΥ), Θέρμη, 2008.
- Κικόπουλος, Μ. Στ., “Ελαφότοπος (Τσερβάρι). Ιστορική Μονογραφία”, Γιάννινα, 1991.
- Κυριακίδου – Νέστορος, Α., “Λαογραφικά μελετήματα”, Τόμος Α΄, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 1989.
- Λαγόπουλος, Α.Φ., “Ο ουρανός πάνω στη γη. Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και προέλευσή τους”, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003.
- Λαζαρίδης, Κ.Π., “Μπάγια (Τώρα Κήποι). Η πρωτεύουσα του Ζαγορίου. Σύντομη ιστορικό-λαογραφική μελέτη”. Μικρή Ζαγορίσια Βιβλιοθήκη 19, Γιάννινα, 1975.
- Λαμπρίδης, Ι. “Ηπειρωτικά Μελετήματα”, Β τόμος, Τεύχη 1-10, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Β΄ έκδοση, Ιωάννινα, 1993.
- Μέγας, Γ., “Παραδόσεις περί ασθενειών”, Λαογραφία Ζ τόμος, 1923.
- Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, Μ., “Δέντρα, Φυτά, Άνθη στον λαϊκό πολιτισμό των νεωτέρων Ελλήνων”, Αθήνα, 2006.
- Μπάουμαν, Ε., “Η ελληνική γλωρίδα στο μύθο, στην τέχνη, στη λογοτεχνία”. Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης, 2η Έκδοση, Αθήνα, 1993.
- Νιτσιάκος, Β., “Λαογραφικά Ετερόκλητα”, Οδυσσέας, Αθήνα, 1997.
- Ντάφης, Σ., Σμύρης, Π. και Ζάγκας Θ., “Οικοσυστήματα της περιοχής”, Στο: Γιαννίτσης Τ. (επιμέλεια), “Μελέτη Οικολογική-Χωροταξική χαρακτηριστικών οικοσυστημάτων ορεινών όγκων Πίνδου. Σύνοψη Ανάλυσης” (Προκαταρκτικό Κείμενο), Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Αθήνα, 1992.
- Σκούρτη, Ε., “Πάπιγκο της Μνήμης και της Πέτρας”, Εφορεία Καλλίνειων Σχολείων Παπίγκου, Κληροδότημα Μιχαήλ Αναγνωστοπούλου, Ιωάννινα, 2007.
- Τσόπελας, Π., “Ιός σκοτώνει τα πλατάνια. Το ‘μεταχρωματικό έλκος’ που αποδεκατίζει τα αιωνόβια πλατάνια εντοπίστηκε στη Μεσσηνία”, Λαϊστινά Νέα 31, Ελληνικός Ορειβατικός Σύλλογος Λάιστα Ζαγορίου, 2004.

Veteran trees of Zagori as historic places and symbols of sacredness

K. Stara, PhD on Modern History, University of Ioannina,
Department of History and Archaeology, School of Philosophy
R. Tsiakiris, PhD on Ecology, Aristotle University of Thessaloniki,
Department of Ecology, School of Biology

Abstract

Our study refers to the veteran trees of Zagori, NW Greece, which consist characteristic elements of the cultural landscapes of the area. Natural characteristics of those trees, as huge size and longevity, along with symbolism and conceptualization as “domesticated” natural organisms transform them to natural symbols of community politics, local history and sanctity. Our research took place in 23 villages of Zagori in Pindos mountains, NW Greece. The methods used concerned archival and ethnographic research (interviews, cognitive maps etc.), as well as direct measurements of trees characteristics in the field. The archival and ethnographic research lasted from May to October 2006, while the field work took place the same period of 2007. We surveyed 210 sites and recorded the species, size, tree shape and artifacts associated with 735 trees encountered on these sites. Our results confirmed that, as in the rest of Greece, chapels or shrines and their associated trees characteristically guard the

entrances to Zagori villages encircling and magically guarding each settlement from the external 'wilderness'. Different species of broadleaved Oaks (*Quercus spp.*), prickly oaks (*Quercus coccifera*), and maples (*Acer spp.*) are associated with chapels marking sacred places. Plane trees (*Platanus orientalis*) are located in the center of most villages, to the central square next to the church providing a focal point for community life. In the cemeteries of the area native evergreens are replaced by planted conifers which are used as symbols of burial places. These veteran trees have been proved to keep their natural shape as a result of strong taboos which prevent use for private needs. Moreover, more than ¼ of them are culturally modified trees, bearing traces of human activity: nails and carvings incised into the bark, bells, lights, cables and loudspeakers in the branches and benches in their shade. Trees, even if long-lived, are not immortals and a range of socioeconomic factors jeopardize their conservation. However local communities recognize in their veteran trees aesthetic, symbolic and historical qualities and appreciate them as elements of their collective memory and local history.